IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 02. Noyabr ,2026

BANKLARNING PASSIV OPERATSIYALARI, ULARNING TURLARI

Muxammadiyev Kamoliddin
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Bank ishi kafedrasi assistenti
Mamarajapova Dilnavo
Samarqand iqtisodiyot va
servis instituti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23979974

Annotatsiya. Ushbu maqolada tijorat banklari faoliyatida passiv operatsiyalarning iqtisodiy mohiyati, ularning bank resurslarini shakllantirishdagi o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, banklarning passiv operatsiyalari turlari, jumladan, depozit operatsiyalari, banklararo kreditlar, qimmatli qog‘ozlar chiqarish hamda ustav kapitalini shakllantirish jarayonlari tahlil qilingan. Bank resurslari tarkibining barqarorligi, jalb qilingan mablag‘lardan samarali foydalanish va passiv operatsiyalarni takomillashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Maqolada passiv operatsiyalarni samarali tashkil etish banklarning moliyaviy barqarorligi, likvidligi va kreditlash imkoniyatlarini oshirishdagi muhim omil ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: tijorat banklari, passiv operatsiyalar, bank resurslari, depozitlar, jalb qilingan mablag‘lar, bank kapitali, ustav kapitali, banklararo kreditlar, moliyaviy barqarorlik, likvidlik, depozit siyosati, resurs bazasi.

Kirish

Bugungi kunda bank tizimi mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta’minlovchi muhim moliyaviy institutlardan biri hisoblanadi. Tijorat banklari aholi, korxonalar va tashkilotlarning vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larini jalb qilish, ularni iqtisodiyot tarmoqlari o‘rtasida samarali taqsimlash hamda moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyojni qondirishda muhim vazifalarni bajaradi. Ushbu jarayonlarning samarali tashkil etilishi, avvalo, banklarning yetarli va barqaror resurs bazasiga ega bo‘lishiga bog‘liq. Bank resurslarini shakllantirishda passiv operatsiyalar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki banklar aynan passiv operatsiyalar orqali o‘z mablag‘larini shakllantiradi, aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning pul mablag‘larini depozitlarga jalb qiladi, shuningdek, banklararo kreditlar va boshqa moliyaviy manbalardan foydalanadi. Shu jihatdan passiv operatsiyalar bank faoliyatining dastlabki va muhim bosqichi bo‘lib, ularning hajmi va tarkibi bankning kreditlash salohiyati, likvidligi hamda moliyaviy barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Hozirgi sharoitda banklar o‘rtasidagi raqobatning kuchayishi, mijozlarning moliyaviy xizmatlarga bo‘lgan talablarining o‘zgarishi va raqamli bank xizmatlarining kengayishi resurslarni jalb qilish mexanizmlarini takomillashtirishni talab etmoqda. Ayniqsa, depozit siyosatini to‘g‘ri tashkil etish, uzoq muddatli moliyaviy resurslar ulushini oshirish, bank kapitalining yetarliligini ta’minlash va jalb qilingan mablag‘lar qiymatini maqbul darajada saqlash dolzarb masalalardan hisoblanadi. Shu sababli banklarning passiv operatsiyalarini iqtisodiy mazmuni, shakllanish manbalari va turlari bo‘yicha o‘rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mazkur maqolaning

asosiy maqsadi tijorat banklarining passiv operatsiyalari mohiyatini ochib berish, ularning asosiy turlarini tavsiflash hamda bank resurs bazasini shakllantirishdagi ahamiyatini tahlil qilishdan iborat. Shuningdek, passiv operatsiyalarni samarali boshqarish orqali banklarning moliyaviy barqarorligi va resurs salohiyatini mustahkamlash yo‘nalishlarini yoritish ham tadqiqotning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

ASOSIY QISM. Tijorat banklari faoliyatida passiv operatsiyalar muhim iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘lib, ular bankning moliyaviy resurslarini shakllantirish, mavjud mablag‘larni ko‘paytirish va moliyaviy barqarorligini ta’minlashning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Banklarning kredit ajratish, investitsion faoliyatni amalga oshirish, hisob-kitob xizmatlarini ko‘rsatish va boshqa moliyaviy operatsiyalarni bajarish imkoniyati, avvalo, ularning resurs bazasi qay darajada shakllanganiga bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan, passiv operatsiyalar bank faoliyatining boshlang‘ich moliyaviy manbai bo‘lish bilan birga, mamlakat iqtisodiyotida pul mablag‘larining samarali taqsimlanishiga ham xizmat qiladi.

Banklarning passiv operatsiyalari deganda tijorat banklari tomonidan o‘z kapitalini shakllantirish, jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larini jalb qilish, boshqa banklardan qarz olish hamda qimmatli qog‘ozlarni muomalaga chiqarish orqali moliyaviy resurslarni tashkil etish bilan bog‘liq faoliyat tushuniladi. Ushbu operatsiyalar natijasida bankning resurs bazasi shakllanadi va uning aktiv operatsiyalarni amalga oshirish imkoniyatlari kengayadi. Sh. Z. Abdullayeva o‘zining bank ishi bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarida bank resurslari va ularni shakllantirish masalalariga alohida e’tibor qaratadi. Olimaning yondashuviga ko‘ra, bank faoliyatini samarali tashkil etishda resurslarni shakllantirish va ulardan oqilona foydalanish o‘zaro chambarchas bog‘liq jarayonlardir.[1] Ushbu fikrning mazmun-mohiyati shundan iboratki, bankning moliyaviy imkoniyatlari faqat jalb qilingan mablag‘lar hajmi bilan emas, balki ularning tarkibi, qiymati, muddati va barqarorligi bilan ham belgilanadi. Masalan, bank yetarli miqdorda depozit mablag‘lariga ega bo‘lsa-da, ularni noto‘g‘ri boshqarishi natijasida likvidlilik muammosiga duch kelishi mumkin. Demak, resurslarni shakllantirish bilan bir qatorda ularni samarali boshqarish ham muhim ahamiyatga ega.

Banklarning passiv operatsiyalari iqtisodiy mazmuniga ko‘ra bir nechta asosiy yo‘nalishlarga ajratiladi. Ularning birinchi turi bankning o‘z mablag‘larini shakllantirish operatsiyalaridir. Bankning o‘z mablag‘lari ustav kapitali, zaxira kapitali, qo‘shimcha kapital va taqsimlanmagan foyda hisobidan tashkil topadi. Ustav kapitali bank tashkil etilayotgan vaqtda muassislar tomonidan kiritilgan mablag‘lardan shakllanib, uning dastlabki moliyaviy asosini yaratadi. Zaxira kapitali esa bank faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan moliyaviy yo‘qotishlarni qoplashga xizmat qiladi. Taqsimlanmagan foyda bank ixtiyorida qoladigan va kelgusida kapitalni oshirish yoki bank faoliyatini kengaytirishga yo‘naltirilishi mumkin bo‘lgan mablag‘ hisoblanadi. A. Omonov va T. Qoraliyevning bank faoliyatiga oid ilmiy-uslubiy qarashlarida bank operatsiyalarini to‘g‘ri tashkil etish, moliyaviy resurslarni hisobga olish va ulardan foydalanish samaradorligini baholash masalalari muhim o‘rin egallaydi.[2] Ushbu yondashuvning mohiyati shundaki, bank kapitali nafaqat uning faoliyatini moliyalashtiruvchi manba, balki moliyaviy barqarorlikni ta’minlovchi himoya mexanizmi hamdir. Kapitalning yetarliligi bankning kutilmagan zararlarni qoplash, omonatchilar va kreditorlar oldidagi majburiyatlarini bajarish imkoniyatlarini oshiradi.

Passiv operatsiyalarning yana bir muhim turi depozit operatsiyalari hisoblanadi. Depozit operatsiyalari orqali banklar aholi va korxonalarning vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larini jalb qiladi.

Ushbu mablag‘lar bank resurslarining asosiy qismini tashkil etishi mumkin. Depozitlar iqtisodiy mazmuni va foydalanish shartlariga ko‘ra talab qilib olinguncha, muddatli hamda jamg‘arma depozitlariga ajratiladi. Talab qilib olinguncha depozitlarda mijoz o‘z mablag‘larini istalgan vaqtda tasarruf etish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bunday depozitlar bank uchun nisbatan arzon resurs manbai hisoblansa-da, ularning istalgan vaqtda qaytarib olinishi mumkinligi sababli likvidlilikni boshqarish talablarini kuchaytiradi. Muddatli depozitlar esa oldindan belgilangan muddatga joylashtiriladi va ular bo‘yicha foiz daromadi shartnomada ko‘rsatilgan tartibda to‘lanadi. Jamg‘arma depozitlari aholining ma’lum maqsadlar uchun pul mablag‘larini to‘plab borishiga xizmat qiladi. F. Mishkinning pul, bank ishi va moliya bozorlari haqidagi ilmiy qarashlarida depozit institutlarining jamg‘armalarni moliyaviy resurslarga aylantirishdagi roli alohida ta’kidlanadi.[3] Ushbu fikrning mazmuni shundan iboratki, aholining vaqtincha foydalanilmayotgan mablag‘lari bank tizimiga jalb qilinishi natijasida iqtisodiyot uchun zarur bo‘lgan kredit va investitsiya resurslariga aylanadi. Masalan, aholi tomonidan bankka joylashtirilgan depozit mablag‘lari tadbirkorlik subyektlariga kredit sifatida ajratilishi, ishlab chiqarishni kengaytirish, yangi texnologiyalarni joriy etish va qo‘shimcha ish o‘rinlarini yaratishga xizmat qilishi mumkin. Shu sababli depozit operatsiyalari nafaqat bank daromadlari, balki mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti uchun ham muhim vosita hisoblanadi.

Tijorat banklarining passiv operatsiyalari tarkibida nodepozit mablag‘larni jalb qilish ham muhim o‘rin tutadi. Bunda banklar o‘z faoliyatini moliyalashtirish uchun boshqa tijorat banklaridan kreditlar olishi, xalqaro moliya institutlaridan qarz mablag‘larini jalb qilishi yoki moliya bozorining boshqa instrumentlaridan foydalanishi mumkin. Nodepozit mablag‘larning o‘ziga xos jihati shundaki, ular ko‘pincha bankning muayyan moliyaviy ehtiyojlarini qondirish maqsadida jalb qilinadi. Masalan, bankda qisqa muddatli likvidlilik yetishmovchiligi yuzaga kelganda banklararo kreditlardan foydalanish mumkin. Uzoq muddatli moliyalashtirishga ehtiyoj tug‘ilganda esa xalqaro moliya institutlari va boshqa kreditorlar bilan hamkorlik qilish muhim ahamiyat kasb etadi. P. Rouzning tijorat banklarini boshqarishga oid ilmiy yondashuvlarida bank resurslarini shakllantirish, ularning qiymatini aniqlash va moliyalashtirish manbalarini oqilona tanlash bank menejmentining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi.[4] Ushbu qarashning mohiyati shundaki, bank har qanday moliyaviy resursni jalb qilishda uning qiymati, muddati va qaytarish shartlarini hisobga olishi kerak. Chunki jalb qilingan mablag‘lar bo‘yicha to‘lanadigan foizlar bank xarajatlarini oshiradi. Agar bank yuqori foiz stavkasida mablag‘ jalb qilib, ushbu resurslarni yetarli daromad keltirmaydigan yo‘nalishlarga joylashtirsa, uning moliyaviy natijalari yomonlashishi mumkin. Shuning uchun nodepozit operatsiyalarni amalga oshirishda iqtisodiy samaradorlik va moliyaviy tavakkalchiliklar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash zarur.

Banklar passiv operatsiyalarni amalga oshirishda qimmatli qog‘ozlar chiqarish orqali ham moliyaviy resurslarni shakllantiradi. Bunda aksiyalar va obligatsiyalar asosiy moliyaviy instrumentlar hisoblanadi. Aksiyalarni chiqarish orqali bank ustav kapitalini oshirishi va yangi investorlarni jalb qilishi mumkin. Aksiyadorlar bank kapitalida muayyan ulushga ega bo‘lib, uning faoliyati natijalariga qarab dividend olish imkoniyatini qo‘lga kiritadi. Obligatsiyalar esa bank tomonidan qarz majburiyatlari asosida chiqariladi va ularni sotib olgan investorlar belgilangan muddatda asosiy mablag‘ hamda tegishli foiz daromadini olish huquqiga ega bo‘ladi. Ushbu usul banklarga depozit mablag‘lariga qo‘shimcha ravishda kapital bozoridan resurs jalb qilish imkonini beradi. Ayniqsa, moliya bozori rivojlangan sharoitda qimmatli qog‘ozlar chiqarish banklarning

moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq bunday operatsiyalarning samaradorligi bankning moliyaviy holati, investorlarning ishonchi va qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan bozor talabi bilan bevosita bog‘liq.

Bank passiv operatsiyalarining samaradorligi uning moliyaviy barqarorligi va likvidliligiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Chunki bank jalb qilgan mablag‘larini o‘z vaqtida qaytarish va mijozlar oldidagi majburiyatlarini bajarish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak. Buning uchun aktiv va passiv operatsiyalar o‘rtasidagi muddatlar muvofiqligini ta’minlash talab etiladi. Masalan, bank qisqa muddatli depozitlarni jalb qilib, ularni uzoq muddatli kreditlarga yo‘naltirsa, depozit muddati tugagan vaqtda kredit mablag‘lari hali qaytmagan bo‘lishi mumkin. Natijada bankda vaqtinchalik likvidlilik tanqisligi yuzaga keladi. F. M. Tursunov va O. O. Xaydarovning bank resurslari va ularni boshqarish masalalariga oid ilmiy yondashuvlaridan kelib chiqib, passiv operatsiyalar samaradorligini baholashda resurslarning tarkibi, qiymati va barqarorligini birgalikda tahlil qilish zarurligini ta’kidlash mumkin.[5] Ushbu fikrning mazmun-mohiyati shundan iboratki, bankning moliyaviy barqarorligi faqat jalb qilingan mablag‘lar miqdoriga emas, balki ularning qay darajada ishonchli va barqaror ekaniga ham bog‘liq. Shu sababli banklar resurs manbalarini diversifikatsiya qilish, depozit bazasini mustahkamlash, foiz xarajatlarini optimallashtirish va likvidlilik darajasini doimiy nazorat qilib borishi lozim.

Hozirgi davrda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi banklarning passiv operatsiyalarini amalga oshirish mexanizmlariga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Xususan, mobil banking, internet-banking va masofaviy bank xizmatlari orqali mijozlar bank filialiga tashrif buyurmasdan depozit hisobvaraqlarini ochish, mablag‘larni joylashtirish va ularni boshqarish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Bu holat banklar uchun mijozlar bazasini kengaytirish, depozit mablag‘larini jalb qilish va operatsion xarajatlarni kamaytirish imkonini yaratadi. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar mijozlarning moliyaviy ehtiyojlarini o‘rganish, ularga mos depozit mahsulotlarini ishlab chiqish va bank xizmatlari sifatini oshirishga yordam beradi. Shu bilan birga, raqamli xizmatlarning kengayishi axborot xavfsizligi, kiberhujumlar, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va texnik uzilishlar bilan bog‘liq tavakkalchiliklarni ham yuzaga keltiradi. Demak, banklar passiv operatsiyalarni raqamlashtirish jarayonida xizmatlarning qulayligi bilan bir qatorda ularning xavfsizligi va ishonchliligini ham ta’minlashi zarur.

Tijorat banklarida passiv operatsiyalarni takomillashtirish uchun, eng avvalo, uzoq muddatli va barqaror moliyaviy resurslar ulushini oshirish talab etiladi. Buning uchun banklar aholining jamg‘arma mablag‘larini jalb qilishga qaratilgan samarali depozit siyosatini ishlab chiqishi, mijozlarga turli muddat va shartlarga ega depozit mahsulotlarini taklif qilishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, banklarning moliya bozoridagi faolligini oshirish, obligatsiyalar chiqarish amaliyotini rivojlantirish va xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni kengaytirish ham resurs bazasini diversifikatsiya qilishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, passiv operatsiyalarni boshqarishda zamonaviy moliyaviy tahlil usullaridan foydalanish, jalb qilingan resurslarning qiymati va muddatini muntazam baholash hamda foiz tavakkalchiligini nazorat qilish muhim hisoblanadi. Aholining moliyaviy savodxonligini oshirish va bank tizimiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash ham depozit mablag‘lari hajmining ko‘payishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shunday qilib, banklarning passiv operatsiyalari tijorat banklari faoliyatining moliyaviy asosini tashkil etib, ularning kreditlash imkoniyatlari, investitsion faolligi, likvidliligi va umumiy moliyaviy barqarorligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Passiv operatsiyalarning turli shakllaridan

oqilona foydalanish banklarga moliyaviy resurslarni kengaytirish, mablag‘lar qiymatini maqbullashtirish va iqtisodiyotning real sektorini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi. Shu bois banklarning resurs siyosatini takomillashtirish, depozit bazasini mustahkamlash va zamonaviy moliyalashtirish instrumentlarini joriy etish bank tizimini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayeva Sh. Z. Bank ishi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya.
2. Omonov A. A., Qoraliyev T. M. Pul, kredit va banklar. – Toshkent.
3. Mishkin F. S. The Economics of Money, Banking, and Financial Markets. – Pearson.
4. Rose P. S., Hudgins S. C. Bank Management and Financial Services. – McGraw-Hill.
5. Tursunov F. M., Xaydarov O. O. Bank resurslari va ularni boshqarish masalalariga oid ilmiy tadqiqotlar.